

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
[2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
[3] Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
[4] Ы. Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құраст: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: - Абзал-Ай, 2004. – 640 б.
[5] Ғ.Бегәліұлы. Есеп құралы. Қызылорда: Қазақғыстан, 1929 ж.
[6] Ж.М.Боғданоп, Ш. Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936

МРНТИ 16.21.41

А.Д. Кегенбекова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға лаборанты,
PhD докторант, Алматы, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН САРБАТЫР ҰЛЫ ОМАРДЫҢ «БОТАНИКА» ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ЕСІМШЕ МЕН КӨСЕМШЕ ТҮЛҒАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. XX ғасыр басында қазақ тіліндегі оқулықтар көптеп шыға бастады. Оларды екі топқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, қазақ ғалымдарының жазған төл оқулықтары, екіншісі, аударма оқулықтар. Қай-қайсысы болмасын бұл оқулықтар тілдік бірліктердің сол кезеңдегі қолданыс ерекшелігінен құнды ақпарат бере алады.

Мақалада Сарбатыр ұлы Омардың «Ботаника» оқулығындағы есімше мен көсемше тұлғалары және олардың қолданысы мысалдармен талданып көрсетілген.

Тірек сөздер: есімше, көсемше, XX ғасыр басындағы оқулықтар, шақ, рай

А.Д. Кегенбекова

старший лаборант Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
докторант PhD
Алматы, Казахстан

ФОРМЫ ПРИЧАСТИЙ И ДЕЕПРИЧАСТИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В УЧЕБНИКЕ ОМАРА САРБАТЫРУЛЫ «БОТАНИКА», ИЗДАННОМ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В начале XX века стало появляться множество учебников на казахском языке. Их можно разделить на две группы. Первая – это оригинальные учебники, написанные казахскими учеными, вторая – это переводные учебники. В любом случае эти учебники могут предоставить ценную информацию об особенностях использования языковых единиц в рассматриваемый период.

В статье анализируются формы причастий и деепричастий и их использование в учебнике Омара Сарбатырұлы «Ботаника».

Ключевые слова: причастие, деепричастие, учебники начала XX века, время, наклонение

A.D. Kegenbekova

Senior laboratory assistant of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
PhD student, Almaty, Kazakhstan

FORMS AND APPLICATION OF PARTICIPLES IN THE TEXTBOOK OF OMAR SARBATYR ULY “BOTANY» PUBLISHED AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation. At the beginning of the 20th century, many textbooks started appearing in the Kazakh language. They can be divided into two groups. The first group consists of original textbooks written by Kazakh scientists, the second one consists of translated textbooks. In any case, these textbooks can provide valuable information about the specifics of using language units at the time period under consideration.

The article analyzes the forms of participles and their use in the textbook “Botany» by Omar Sarbatyr uly.

Keywords: participle, textbooks at the beginning of the twentieth century, tense, mood

XX ғасырдың басында қазақ ғылымында, әсіресе, тіл білімінде жаңалықтар көп болды. Қазақ ұлттық қарпі алдымен төтеше болып, кейін латын графикасына көшірілді. Қазақ жазуының қалыптасуымен бірге түрлі ғылым салалары дамып отырды, әсіресе алаш қайраткерлері білім беру саласына көп көңіл бөлді. Негізгі мақсат – халықтың сауатын аштыру болғандықтан оқулықтар да көптеп жазылды, көптеп аударылды. Мектеп оқулықтары тілінен терминдердің сипатынан бөлек, сол кездегі қазақ грамматикасындағы, емледегі негізгі ерекшеліктер қандай болды деген сауалға жауап алуға болады. Осындай оқулықтардан кез келген грамматикалық категориялардың сипатын көріп, сол кездегі қолданысының қазіргі кездегі қолданысынан айырмашылығы немесе ұқсастығы бар екендігін анықтау өзіндік ғылыми нәтижесін береді. Сондай грамматикалық ұғымдардың бірі – қазақ тіліндегі есімше, көсемше тұлғалары. Есімше, көсемше терминдерін қалыптастырған ғалым – А.Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде есімше мен көсемше, олардың тұлғаларының грамматикалық мағыналары, қызметі анық, түсінікті айтылып кеткен.

Есімше туралы: «есім сияқты айтылатын етістіктің түрін есімше дейміз» дей келе, *зат-есімше* кім? не? қандай?, *сын-есімше* қандай? деген сұрақтарға жауап беретіндігін айтады, сондай-ақ есімшенің үш түрін көрсетеді [1, 428]:

- 1) Осы шақтық (*өлең айтұшы; бие сауушы, құдық қазушы*);
- 2) Өткен шақтық (*өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған*);
- 3) Ұйғарынды (*жазатұн қат, сөйлейтұн сөз, көретұн көз*).

Көсемше туралы: «екі етістік қосарынан айтылғанда, алдында айтылатын қысқа түрін көсемше дейміз» – деп анықтама беріп, үш түрін көрсетеді [1, 411]:

- 1) Үнемді;
- 2) Үнемсіз;
- 3) Мұратты.

«Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айта бердім, айта бердің, айта берді*.

Үнемсіз көсемше – созымсыз, бірден бітетін істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айтып бердім, айтып бердің, айтып берді*.

Мұратты көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мысалы, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр*» [1. 411].

А.Байтұрсынұлынан кейін ХХ ғасырдың басында қазақ грамматикасын Қ.Кемеңгерұлы да жазды. Қ.Кемеңгерұлының оқулығында қосымша *-ар, -ер, -р* жұрнақтары көрсетіледі [2, 86]. А.Байтұрсынұлы бұларды рай түрлерін беретін тұлғалар ретінде көрсеткен. Мысалы, сенімсіз рай (*көрер ме екенсің*), болжал рай (*оқыр едім*), мұң райды (*айтар ма едім*).

А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» (1915)	Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы» (1928, 1929)
-ушы осы шақтық есімше	-ушы осы шақтық есімше
-ған өткен шақтық есімші	-ған өткен шақтық есімше
-атын ұйғарынды есімше	-атын осы-келер шақ есімше
–	-ар/-ер келер шақ есімше

Ал Қ.Жұбанов еңбегінде есімше түрлері көп. *-мақ, -мек* қосымшаларын есімше құрамында қарастыру Қ.Жұбановтан басталады. Ғалым көрсеткен *-ғалы/-гелі, -ғанша/-генше* тұлғалары қазіргі кезде көсемшенің құрамында қаралады [3].

Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы»	Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің програмы»
-ған/-ген өткен шақ есімше	тел есімше: -ған/-ген өткен шақ тел есімше
-ар/-ер келер шақ есімше	-ар/-ер болжалды келер шақ
-атын/-етін осы-келер шақ есімше	-атын/-етін дағдылы тел есімше
-ушы/-уші осы шақ есімше	–
–	-ғай/-гей/-қай/-кей келер шақ қоспа тел
–	-мақ/-мек келер шақ мақсат тел
–	-ғыр/-гір қарғыс тел
–	сүйеншек есімше: -ғалы/-гелі
–	өткен шақ шектеуіш сүйеншік
–	-ғалы/-гелі келер шақ мақсат сүйеншік
–	-ғанша/-генше келер шақ шектеуіш сүйеншік
–	-ғанша/-генше өткен шақ орынсыз сүйеншік
–	-ғасын, (-ған) соң себеп-соңшыл сүйеншік
–	-ғанмен ереуіл сүйеншік

Осы шақты көрсететін *-ушы/-уші* тұлғасына келетін болсақ, ғалымдар пікірлерінде бірізділік жоқ екендігін байқаймыз. Қазіргі кезде бұл тұлғалар есімше құрамында аталмайды. *-ушы/-уші* тұлғасын есімше құрамында қарастыру керек деген ұстанымды нақты мысалдармен дәлелдеген ғалым Ы.Маманов былай дейді: «Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде осы шақ есімше етістік мәнінен ажырап, бірте-бірте кәсіптік мәнді білдіретін зат есімдерге айналып бара жатқандығы аңғарылады. Осының салдарынан болуы керек, түркі тілдерінде осы тұлғаны есімше категориясына жатқызуға қарсы пікірлер де жоқ емес. Қазақ тілі

фактілеріне қарағанда, осы шақ есімше тұлғасын бүтіндей зат есім категориясына ауысты деуге болмайды. Өйткені, біріншіден, етістіктің болымсыздық жұрнағын (-*ма/-ме, -ба/-бе, -на/-не*) қабылдайды...; екіншіден, осы шақ есімше етіс, күшейтпелі етістік және күрделі етістік негіздерінен жасалып, солардың мағыналық қасиеттерін толығымен бойында сақтайды. Әрине, осы шақ есімшенің етістік мәні өткен шақ есімше, дағдылы есімше және болжалды есімшемен салыстырғанда, әлдеқайда солғын. Дегенмен, етістік категориясынан қол үзіп кеткен деуге болмайды» [4, 34]. Сондықтан бұл қосымшаны есімше тұлғасы ретінде қарастыру керек деген пікірдің негізсіз еместігіне қосыламыз.

А.Байтұрсынұлының еңбегінен кейін қазақ тілінің грамматикасын түрлі ғалымдар жазды. Әр ғалым А. Байтұрсынұлының еңбегін негізге алса да, өзіндік ғылыми көзқарастарын да енгізіп отырды. Осындай ерекшеліктер есімше мен көсемшеге байланысты да жүзеге асып отырды. А.Байтұрсынұлы еңбегінен кейін түрлі өзгерістер нәтижесінде қазіргі қазақ грамматикасына есімше құрамында *-ар, -ер, -р, -с; -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғалары, көсемшеде *-қанша, -кенше, -ғанша, -генше* тұлғалары енгізілді.

Қазақ тілінің грамматикасы XIX ғасырдың соңында XX ғасыр басында жазыла бастады десекте, қолданыстағы сөздер, сөз тұлғаларының тарихы өте ертеден басталады. Есімше мен көсемше тұлғаларының да шығуы, қолданылу тарихы тереңде жатыр. Әсіресе, түркі тілдеріне салыстырмалы талдау жасау өзіндік құнды нәтижелерін берді. А.Н.Кононов, А.А.Ахундов, В.И.Асланов, Т.И.Гаджиев, Г.Ш.Казымов, И.Б.Казымов, А.М.Джавадова А.В.Танрыверди, Б.А.Халилов, Р.А.Рустамов, С.А.Абдуллаева, В.Г.Алиева, Б.А.Серебренникова, Л.А.Покровской, Л.Н.Харитоновна, А.М.Щербак, Д.М.Насилов, П.И.Кузнецов, В.Г.Гузев, Д.Г.Тумашева, И.А.Андреев, Н.А.Баскаков, Р.И.Байсурина, М.З. Жамьянова, Л.А.Шамина, Г.Г.Филиппова, А.Ф.Гайнутдинова, М.Э.Дубровина, Р.Андерхил, Ф.Ю.Юсупов, т.б. ғалымдар жалпы түркі тілдеріндегі есімше мен көсемшені зерттесе, нақты бір тілдегі есімшені зерттегендер де болды. Қазақ тіліндегі есімше жайлы Ж.Болатов, Г.Ергалиев, Х.М.Есенов, М.А.Матжанова, т.б.

Есімше, көсемше тұлғалары шақ пен рай категориясын жасайтын негізгі тұлғалар. Сондай-ақ, мысалы есімше есім сөздер сияқты түрлене алатындығымен сөйлемде анықтауыш қызметін атқаратындығымен ерекшеленеді. Көсемша іс-қимылдың сипатын көрсетуімен ерекшеленеді.

Есімше мен көсемшенің қазіргі кездегі жазылуы мен XX ғасырдың бас кезінде жазылуында да өзіндік айырмашылық бар. Төте жазуды қолданған кезде есімшенің *-атын, -етін* тұлғаларындағы қысаң дауыстылар еріндік болып жазылған. Бұл 1929 жылы латын графикасын көшу кезіндегі қабылданған ережеге дейін солай жазылып келеді. Латын графикасына көшкеннен бастап *-атын, -етін* болып қысаң дауыстылармен жазыла бастайды. Ереже мәтінінде былай делінеді: «Жазғанда ерін үндестігі еленбейді; дауысты дыбыс көмескі естілетін болғанда еріндік дыбыс жазылмай, езулік дыбыс жазылады. Мысалы, *үшін* (үшүн емес), *құрық* (құрұқ емес). Ескерту: 1. «тын» жұрнағы естілуінше «тын» болып жазылады. Мысалы, *баратын* (баратүн емес), *оқыйтын* (оқыйтүн емес)» [5, 106].

Сондай-ақ төте жазу кезінде көсемшенің *-ып, -іп, -п* жұрнағы *-ыб, -іб, -б* болып жазылған. Ал *п* дыбысын тек кірме сөздерді жазуда ғана қолданған. Мысалы, *тамақтаныб, тұрыб, деб, тербетіліб, тазарыб, түсіб, делініб, ұстаб, айтылыб*, т.б.

Мұның барлығы латын графикасына көшкеннен кейін өзгертіліп, қазіргі қолданысымыздағыдай тұрақтанып кетті.

Есімше құрамындағы *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғаларын А.Байтұрсынұлы -у тұлғасы сияқты инфинитив ретінде танып тұйық рай деп көрсетеді. Тұйық рай деп ешқандай өзгеріске түспеуіне байланысты, яғни түрленбеуіне байланысты атаған. О.Жұбаева А.Байтұрсынұлының бұл тұлғаны есімшенің құрамында қарастырмау себебі туралы былай дейді: «Ғалымның *-мақ, -мақшы* қосымшаларын есімше қатарына қоспауының бірнеше себептері бар сияқты. Ең алдымен, *-мақ/-мек* қосымшалары ол кезде тұйық етістік (инфинитив) көрсеткіші ретінде танылған. Сонымен қатар бұл қосымша, басқа есімше көрсеткіштері сияқты, еркін тәуелденіп, септеліп, көптік жалғауларын қабылдай алмайды, басқа есімшелерге еркін жалғанатын етістіктің болымсыздық жұрнағы *-мақ/-мек* қосымшалы сөзге жалғанбайды» [6, 100]. Қ. Жұбанов –у жұрнағын ғана тұйық етістік құрамында қалдырып, *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғасын *келер шақ, мақсат тел есімше* деп атап, есімшенің құрамында қарастыра бастады. Кейін С.Кеңесбаев пен С.Жиенбаевтың еңбектерінде де есімше құрамында қаралып, шақ категориясын жасайтын тұлға болып қалыптасып кетті. Бірақ бірқатар түркі тілдерінде, мысалы, түрік, өзбек, татар, ноғай, башқұрт, құмық, т.б. бұл тұлға қимыл есімі, тұйық етістік болып есептеледі.

-ар, -ер, -р тұлғасын А.Байтұрсынұлы сенімсіз райды, болжал райды жасайтын тұлға деп көрсетеді, келер шақ мәнін беретіндігін де айтады. «Бұл форма Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев (*предположительное*), С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, Ы.Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы», А.Ысқақов еңбектерінде *болжалды келер шақ*, Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиев еңбектерінде *шексіз келер шақ* деп аталған» [3, 100].

Сонымен, есімше мен көсемше құрамы осы уақытқа дейін бірнеше рет өзгеріске түсіп отырды. XX ғасыр басындағы латын графикасымен жазылған еңбектерде есімше мен көсемшенің көрінісін анықтау үшін қазіргі кездегі құрамымен қарастырдық. 1933 жылы шыққан Б.В.Всесвятскийдің «Ботаника» оқулығын алып отырмыз. Оның қазақ тіліне Сарбатыр ұлы Омар аударған. Осы оқулықтан мысал іздеу барысында ең бірінші аңғарғанымыз құрамында *-қалы, -келі, -ғалы, -гелі* мен *-ар, -ер, -р, -с* тұлғалары бар бір ғана сөйлем кездестірдік (*Сіздер тірі организмдер жайындағы негізгі – бйологйені өтүүге кіріскелі отырсыздар*). Есімше мен көсемше басқа тұлғалары көп кездеседі. Мұның себебін былайша түсіндіріп көрдік. Оқулықтар да ғылыми әдебиетке жатады. Ғылымға нақтылық тән. Сондықтан ниет, қалауды білдіретін *-қалы, -келі, -ғалы, -гелі* қосымшалары мен болжал мәнде қолданылатын *-ар, -ер, -р, -с* қосымшаларының сирек қолданылуы немесе мүлдем қолданылмауы түсінікті. Ал қалған тұлғалардың көптеп қолданылуы себебі – олар зат, құбылысқа сипаттама беруде, есім сөздер сияқты қолданылуда, түрленуде, шақ категориясы мағыналарын беруде негізінен осы қосымшалардың белсенді болуынан деп түсінеміз.

-ған, -ген, -қан, -кен есімшесі бұл оқулықта зат, құбылысқа сипаттама беруде, оны анықтап тұруда қолданылады: *егіске себілген тұқым, құжырлаған жас жапырақша, арасы жсырылған көп бұрышты, қойылған етін, пісіп жетіспеген көк таматтың, жанасып жатқан кілеткілер*, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, өткен шақтық мағынаны да беруде қолданылады. Мысалы, *Өсіп-өніп келе жатқан тұқымның састабын тексергенде оның ішінде диастаз деп аталатын зат барлығы байқалған. Мәдені өсімдіктер тұқымына ұқсайтын от ақ тұқымдарды астық жыйғанда*

адам аңдамай бірге **жыйған**. Тұлға тұрпаты, салмағы бірдей болғандықтан олар себілетін тұқымды тазартқанда **арылмаған**. Себілген тұқым мен бірге олар да келесі жаз егіске түсіп **отырған**. Олардың сырты борпылдақ ұла мен **қапталған**.

-атын, -етін, -ітын, -йтін жұрнағы да зат, құбылыс сипатын беруде көптеп кездеседі: керегіне ұсталатын **шійкі заттарды**, шығарылмайтын **бүршіктер**, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, ауыспалы өткен шақ мәнінде қолданылады: **Селійтіраның дүние жүзілік аса атақты кені оң түстік Әмерійкедегі – Шійлі мен Болійбійде болатын**. Осы жуырдың өзінде қаушық болмайы аязды көтере алмайтын ыстық жақтың ағаштарынан **ғанаалынатын**. Сенебійе оны бұрыннан білетін. **Үйткені**, ол заманда адам егілетін тұқымды жақсы тазарта **білмейтін**.

Зат есімдерше септеліп қолданылады: **Шілде ішінде шабындық шөптерінің түрлі түсті шешектер шығаратынын**, күзді күні бау-бақша түрлі жемістер пісіп төгіліп **тұратынын**, жемістер ішінде өсімдіктердің тұқымы **болатынын** да әлде неше рет байқаған шығарсыздар. Алдымыздағы сабақтарда өсімдіктердің алғаш тіршілігі ойанғаннан бастап толысып жетуі қалай жүретіні өтіледі. Бірақ, от тегін шығарғанын оңай бағалауға болады.

-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек. Бұл қосымша арқылы мақсатты келер шақ жасалынатыны белгілі. Ал оқулықтағы қолданысында көбіне сөйлемді аяқтап, ауыспалы осы шақ мәнінде қолданылады. Мысалы, **Үйткені жылылық мөлшері артқан сайын ұрықтың өсуі де жылдамдамақ** сөйлеміндегі **жылдамдамақ** етістігін, **жылдамдайды** деп алсақ, грамматикалық мағынасы өзгермейді. Сол сияқты оқулықтан басқа да мысалдарды қарасақ, осыны байқаймыз. Мысалы, **Олардың зыйанкес жұмыстарының бағыты егіс жұмысының уақытында бітуіне, жұмыстың дұрыс ғылым жолы мен орындалуына бөгет салмақ**. Тығыз сазды топырақтың ұсақ құуыстары мен ауа өте аз енеді, ондай топырақта ауа қоры кем **болмақ**. Біздің қыймылалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі үшін түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап **шығармақ**. Олай болса, 1 шаршы сантиметір жапырақ бетінде 10.000 даған тыныс тесігі **болмақ**. Сондықтан өсімдіктің өсуінің өзі бүршіктің жетілуі мен өсуінен **басталмақ**. Ал келесі сөйлемдерде мақсат мән айқын көрінеді: **Бұрын және осы кезде де кей бір боржұазыйашыл (оқымыстар) ғылым табыстарын елесестен, өсімдіктің тіршілік құбылыстарын тірі арганізімдер бойындағы «жасырын тіршілік күші» нің әсері деп түсіндірмек** болады. Сатсыйалды егін сығымдылығын, астықтың түсімін арттыруу майданында күресіп жатқан қолқозшылар мен жеке шаруалардың ісіне кедергі салып, ійгі іске тоқтау болу үшін әлде де болса тап дұшпандары – құлақ, бай, молда, поптар, сектандар ескі жырын жырлап, кей бір шаруалардың қараңғылығын **пайдаланбақ** болады. Біздің қыймылалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі үшін түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап **шығармақ**.

-ар, -ер, -р, -с тұлғалары болжал мәнде қолданылады: **Егерде бір жеке шаруа өз егісінің кішке танабында олар мен дұрыс күре қойғанның өзінде де көрші танаптан оған отақ бен зыйанкестер ауып түсіп бәрі бір әл бермес еді**. онда бұл болбокс сықылды көп кілеткілі балдыр болып **шығар** еді; Сондықтан, көктем быйдайдың орнына қыстам быйдай салсақ, ол астықтың сығымдылығын және дән сапасын недәуір **арттырар** еді.

-ушы, -уші кимыл, іс-әрекет зат, құбылыстың атрибуты ретінде қолданылады:

Тозандандырғушы мақлұқтардың шарушылық маңызы зор екендігі осыдан түсінікті болса керек. Мійшүурін қаласындағы (бұрынғы Козлоп қаласы) атақты тәжірйібе жұмыс ыстансасын бастап **құрғушы**, әлемге әйгілі өсімдік өсіруші *Л.В.Мійшүурінді* қолдан жаңа өсімдік өсіріп **шығарғушы** деп атауға толық қақымыз бар. **Жапырақ, сабақ, тамыр қабықшасының сыртқы кілеткілері – қаптаушы (тыстаушы)** ұлпа құрайды. Тамырдың орталық жері – азық **жүргізуші** бөлігі. Енді өз бетінше еркін тіршілік **сүруші** балдырлардың жетілүүін бақылаңыз. Тамыр мен жоғары сықылды өспелі мүшелері өсуу дәуірінен: шешек түйінін салуу, шешек жаруу, тұқымдануу тұқым мен жеміс пісуу сықылды тұқым көтеруу дәуіріне **көшуші** бір жылдық өсімдіктердің көбінен ақ жыл сайын байқауға болады.

Енді көсемшенің түрлеріне келсек:

-а, -е, -й. Оқулық мәтіні негізінен ауыспалы осы шақ **-а, -е, -й** формасымен құрылады. Себебі, қай тілде болмасын, ғылыми дәлелдер осы форма арқылы жасалады, қазақ тілінде де дәл солай. Мысалы мына сөйлемдерді алсақ: *Егерде осындай өсімдік бетін жарықтан бұрып, қойса, ол жапырақтарын тез уақытта ақ тағы да бұрып алады. Өсімдіктің сабағы және жапырағының сабақшасының көлеңкеге қараған жағы жарық сәуле түскен жағынан көрі тез өседі.* Мұндай сөйлемдер оқулықтың басым бөлігін құрайды.

Бұл тұлғалармен аналитикалық етістік жасалынады: *жайыла өседі, өсе бастайды, айақталмай қалатын, жетіле бастайды, бекіі алады, байқай аламыз, жасай алады, қорғай алмайды, кеміі береді, азайа береді, жоғарылата берсек, өсе келе, тексере келгенде, шықпай қалады, өсе бастайды, жетіле бастайды, жасай алады, шыға береді, пайдалана алады, сала бастайды, т.б.*

1) **-ып, -іп, -п.** Көсемшенің бұл жұрнақтары арқылы негізінен күрделі етістіктер, аналитикалық етістіктер жасалады. Күрделі етістіктер: *жарып қарасақ, іздеп табуу, өзгеріп көгереді, т.б.*

Аналитикалық етістіктер: *құрып жатқан, өсіп шығады, өніп шығады, қыйып болады, шайылып жатады, аталып жүр, түсініп болмайды, толтырып тұрмайды, түсініп болмайды, бойап жібереді, солып қалады, айрылып түседі, түсіп отырған, есептеп шығарады, артып шығады, толып тұрады, т.б.*

-ып, -іп, -п тұлғаларымен келген етістіктер сөйлемнің бірыңғай мүшесі болып қолданылады: *Тамыры топыраққа тереңдеп, сіңіп өсімдік қорегіне керек суу және түрлі жаттарды жеткізіп береді. Бірнеше мүйнеттен кейін қалта ішіндегі кырақмал түсі көгеріп, өзгеріп кетеді. Қоректік заттар түгел салынған ертіндеді жүгері өсіпөніп, шешек жарып, дұрыс бас алғанын, піскен тұқым бергенін тәжірйібе анық көрсетеді. Салынған кірақмалдың бәрі арпаның өсіп келе жатқан тұқымындағы (солоттағы) диастаздың әсері мен шекерлі затқа айналып, өзгеріп кеткенін көрсетеді.*

Сондай-ақ, *деп аталады, деп есептеледі* конструкциялары да көптеп кездеседі: *Қос дән және тамырша, сабақша, бүртікше осылардың өзі өсімдіктің ұрығы деп аталады. Тұқымдағы дән санына қарай кей бір өсімдіктер қос дәнді кей бір өсімдіктер дара дәнді делініп аталады. Састабына қарағанда желімшек тауық тұқымының белогіна ұқсайды- сондықтан оны өсімдік белгі деп атайды. Осындай ұқсас отақ шөптер мәденіі өсімдіктердің серігі» делініп аталып жүр. Өсімдіктің өрішіп өсууі тоқтап, өзі сарғайып, ұшы болып құурай бастаса-онда өсімдік тіршілігіне керек қоректік заттар бірінің кем болғаны деп есептеледі.*

Осы мысалдардың ішінде қазіргі таңда *деп аталады, деп атайды* конструкциялары белсенді қолданылады.

1) *-қаниа, -кенше, -ғаниа, -генше* көсемшелері келер шақ мағынасын береді. *Құр-ғақшылық түскенше, тұқымды сепкенше, жұмсалып біткенше, тұқымдануға жарап піскенше, желімге айналғанша, ішіне енгенше, қоректік заттар біткенше, т.б.*

Қорытынды:

– оқулық мәтнінде ең жиі қолданылатын тұлғалар: *-а, -е, -й; -ып, -іп, -п;*

– Кездесу жиілігі бір бетте шамамен 20-дан асады;

– Ең аз кездесетіні: *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі;*

– Қазіргі оқулықтармен салыстырғанда есімше мен көсемше тұлғаларының қолданысында көп айырмашылық жоқ.

Есімше, көсемше тұлғаларының тарихы өте тереңде болғандықтан қай кезең болмасын олар үнемі белсенді қолданылған

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы [Мәтін]/[құраст. О. Жұбаева]. – Астана : Алаш Орда, 2017. –752 б.

[2] Кеменгерұлы Қ. Оқу құралы. I кітап – Ташкент, 1928. –134 б.; II кітап – Қызылорда, 1929. –194 б.

[3] Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. –214-250 б.

[4] Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. (Етістік) – Алматы: Мектеп, 1966. –156 б.

[5] Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06.1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦККА. –Қызылорда, 1930. – 482с.

[6] Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.

МРНТИ16.01.00

Ж. Тұрғынбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ШЕТТІЛДІК ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ТАҢБАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Көптеген топонимдік атаулар жазу-сызу пайда болмай тұрып-ақ белгілі бір нысан жайлы ақпараттық, сілтеушілік қызмет атқарған. Топонимиканың география, тарих, этнографиямен тығыз байланысы оның мәдени құндылыққа ие сала екенін растай түседі. Шеттілдік ономастикалық атаулардың тіліміздің дыбыстық жүйесіне сай дұрыс рәсімделіп, бірізді стандартқа сәйкес транслитерациялануына аса көңіл бөлінгені жөн. Мақалада дүниежүзілік саяси карта мен шеттілдік атаулар анықтамалығын әзірлеу барысында экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялауда туындаған мәселелер сөз болады.

Тірек сөздер: ономастика, экзонимдер, транслитерация, транскрипция.